

אסתר מלחי

המדרש – תשתית יסוד בעולמו של הפיוט

המאמר עניינו בהצגת המשותף לפיוט ולמדרשי חז"ל מבחינת התכנים, התשתיות, הרטוריקה והלשון. הן המדרש הן הפיוט שימשו ללימוד המקורות, ההיסטוריה, הפילוסופיה וההלכה, וכן שימשו אמצעי שיח בין המנהיג (הדרשן או הפייטן) לקהלו. דרכם הועבר תשובות לבעיות שבהן התלבטו אנשי הדור. לאור חשיבות תרומתו של המדרש לעולם הפיוט יש לברר את תהליך השילוב שערך הפייטן בין השניים. אפשר לראות את ייחודם של פייטני אשכנז בדרכים המגוונות בהם שילבו את המדרשים. בחרנו להראות דוגמאות מיצירתו של הפייטן הצרפתי ר' יוסף טוב-עלם, שחי במאה ה-יא, והמקובל כמייסד המרכז הצרפתי. הוא מציג דרכי שילוב מגוונות המעוררות את המאזינים לעקוב אחר דרכו, החל בשמירה על תבניתו הצורנית של המדרש והבאתו אל הפיוט כמות שהוא, דרך שינויים שנערכו בו ובחירת מקורות מדרשיים שונים המשלימים זה את זה. לעתים הוא מביא משחקי לשון הרומזים למדרשים מסוימים ולעתים הוא משתמש במילת מפתח שנושאת רעיון מן המדרש ומשלבה בפיוט. כל אלה מעשירים את הפיוט ברובד הגלוי והסמוי.

מבוא

על הקשר בין הפיוט למדרש עמד פרופ' אהרון מירסקי: "הפיוט והמדרש שניהם מקרקע אחד עלו, מן התורה שבעל-פה. לא נתמלא הפיוט אלא ממלויו של המדרש, משם באו לו העיקרים והדעות והדוגמאות והציורים ויסוד לשון" (תשמ"ה, עמ' 3). בהמשך הוכיח הכותב שהפיוט למד מהתורה שבעל פה גם את "צורות הפיוט וסממניו, מידותיו וטבעיהן". אכן, שתי הסוגות האלה התפתחו

מים מדלן, 25–26 (למדין מן ההגדות), תשע"ד-תשע"ה

והתקיימו במקביל לספרות בעל-פה שקיבלה את ביטוייה בתבניות שונות: בתבנית של דרשה או בתבנית של שירה.

המשותף ביניהן הוא רב: התשתית המקראית משמשת בסיס איתן ומשמעותי לשתייהן – התכנים המקראיים על פי הפרשיות, נושאים המבטאים את ענייני היום, ענייני ההפטרה וכדומה הבאים לידי ביטוי באמצעות שילוב מילים וחלקי פסוקים, החל באזכור קצר ורמוז ועד הבאת הסיפור המקראי המלא בשלמותו. גם הלשון והרטוריקה מקבילים: דרכי הסיפור, ארגון התכנים והקישוטים: דיאלוגים, כינויים, צימודים, לשון נופל על לשון, שאלות רטוריות, חזרות, חידתיות ועוד. הרעיונות המבטאים על ידי הפייטנים מבוססים על המקרא ועל ספרות התלמוד והמדרש: רעיון ההכרה בתכנית האלוקית שבבסיס ההיסטוריה של העם, בחירתו והברית עם הקב"ה, יסודות האמונה, היכרות עם דמויות המופת בתקופות השונות, יסוד התורה וקיום המצוות, האדם מידותיו ותפקידיו, התייחסות אל האקטואליה, שבת וחגים, ארץ ישראל, כוחה של התפילה, העולם הזה ועולמות עליונים ועוד.

תרומתם של המדרשים לפיוט היא רבה בהשוואה לתרומת דברי המקרא: מקורות חז"ל צופנים לפעמים הפתעה כי אין לדעת במה יבחר הפייטן ואיזה מדרש יעדיף, ואילו דברי המקרא ידועים ומוכרים לכול. המקרא פניו מועטים, האפשרויות מוגבלות והוא ברור וישיר, ואילו למדרש פנים רבות, הרבה דרשות שנדרשו על נושא אחד. גם דרך הבאת המדרש לפיוט נתונה לשיקול דעתו של הפייטן יותר מדרך הבאתם של דברי מקרא: הפייטן יכול לחבר בין מקורות מדרשיים שונים ולבנות עליהם רעיונות חדשים. מתוך המדרש ניכר גם היקף ידיעותיו ובקיאותו של היוצר גם במקורות מרוחקים. בגלל יתרונותיו אלה הפך המדרש למקור העשרה חשוב ולנוי קישוטי בפיוט.

גדולתו של הפיוט בכך שהוא מביא את המדרש לשגרת בית הכנסת ואל כל אדם בקהל. היצירה הפייטנית מלווה את האדם במהלך מעגל השנה ולאורך מעגלי חייו האישיים והמשפחתיים. הוא מחזק אותו ומכוון אותו בעמידתו בתפילה לפני בורא עולם. הפייטן שהשכיל לקשר את המקורות המקראיים

* המאמר נערך מחדש על פי הפרק "מדרשי חז"ל ודרכי עיבודם", מתוך "יצירתו הפייטנית של ר' יוסף בר שמואל טוב עלם", עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, תש"ס (בהנחיית פרופ' בנימין בר תקוה). הפיוטים מצוטטים על פי המחזורים במהדורות גולדשמידט-פרנקל.

¹ יש להניח שהפייטנים חשו חופשיות יתר בכואם לעבד מדרשים, בעוד שכלפי המקור המקראי המקודש חשו רתיעה משינויים.

והמדרשיים המגוונים, ליצור מהם מהלך מחשבת-אמוני, רגשי ואפילו אישי – ראוי לתפקידו כמנהיג, מחנך ושליח ציבור שיש לו השפעה רבה על כל אחד בקהל ועל הקהילה כולה.

פרופ' מירסקי מתאר את ההתפתחות בשילובו של המדרש בפיוט: לדעתו תחילת שילוב התורה שבעל-פה בשירה הוא ביצירתו של הפייטן יוסי בן יוסי הידוע ב"סדרי העבודה" שכתב ליום הכיפורים.² הוא הציב בפיוטיו מליצות מקראיות שעליהן עמדו דרשות שהביאו לחידושו ולרענון פניו של הפיוט והוסיפו לו משמעות. במשך הזמן הפך המדרש לחלק בלתי נפרד בפייטנות הארץ ישראלית הקדם-קלאסית והקלאסית (ינאי, הקליר ואחרים).

פייטני אשכנז וצרפת במאות הי"א-י"ב שילבו מקרא ומדרש בפיוטיהם. וכך מתאר זאת עזרא פליישר: "הזדהותו של הפייטן במרכז אירופה עם עולמם של חז"ל היא מוחלטת, בלי שום חיץ כלל, ממש כהזדהותו של הפייטן הקלאסי בשעתו. כשהוא משבח את הקב"ה על פעלו במעשי בראשית, משמשים אצלו דברי המקרא ודברי האגדה כיחידה אחת, שחלקיה ממוזגים ופתוכים אלה באלה" (פליישר, 1975, עמ' 477). הם ראו בכתיבת פיוטים חלק מתפקידם כמנהיגים ומחנכי הציבור, והרבו לעסוק בגלוי או במרומז באקטואליה. עם התגברות היסוד הלמדני בימיהם ובמקומותיהם, התפתח תחום פרשני חדש והוא פרשנות הפיוט לצד העיסוק בפרשנות המקרא, התלמוד והאגדה השקיעו תלמידי חכמים שונים את מעייניהם בפרשנות פיוטים שכתבו קודמיהם מאחר שראו בפיוטים מלאכת קודש.³ בשלב זה הופך הפיוט למקור לעיון, לימוד וכתיבת דרשות. אלמנט הלימוד שייך כמובן גם לבית הכנסת שבו הקשיב הקהל, ובעיקר תלמידי החכמים שבו, לפיוטים שנאמרו ונשמעו בעל-פה (או מכתב היד של שליח הציבור) וציפו לרמזי לימוד שיעלו מתוך הפיוטים. האתגר היה לפענח את המקור (איש-איש ברמתו), לעמוד על הקשרים, על התוספות ועל החידוש שמביאים המדרשים.

במאמר זה נבחן את דרכו של גדול פייטני צרפת שחי במאה הי"א, ר' יוסף בן שמואל טוב-עלם (ריט"ע), בעיצובו הצורני של המדרש ובדרכי שילובו בפיוטיו.

² עליו ועל יצירתו ראו אצל מירסקי, תשל"ז, עמ' 7-84.

³ כגון פרשנותו של ר' מאיר בר' יצחק, ר' יעקב בר' שמשון, ר' יעקב בר' יקר, ר' שמעיה ואחרים.

ריט"ע חי ופעל בעיקר בראשית המאה הי"א. הוא נולד בפרובנס ועלה צפונה לשקם ולהנהיג את הקהילות אנז'ו ולימוז' שבצרפת. הוא היה דמות רבת אנפין: תלמיד חכם, איש הלכה, מנהיג ציבור, פרשן ופייטן.⁴ כמנהיגים אחרים בזמנו הוא ראה את כתיבת הפיוטים כחלק מתפקידו המנהיגותיים והחינוכיים. אפשר להגדיר את ייחודו כפייטן בתקופת מפנה: זהו זמן שקיעתו של המרכז הפייטני במזרח, אך גם תקופת התהוותו של המרכז הפייטני החדש בספרד. מתוך יצירתו עולה יניקתו מן הפייטנות הארץ ישראלית הקלאסית שהגיעה לצרפת ולאשכנז דרך איטליה.

בחינת דרכו של ר' יוסף טוב עלם בעיצובו הצורני ובתכניו של המדרש יוכיחו כי המדרש מהווה גורם חשוב ומשמעותי ביצירתו השירית. הוא מציג לפנינו קשת רחבה של קשרים עם המדרש. בדרכים שונות הוא משלב מדרשים, מהם המפותחים באמצעים ספרותיים כיד כישרונו הטובה, ולעומתם אחרים הנרמזים בביטויים קצרים בלשון המדרש, בלשונו של הפייטן או בעזרת מקור מקראי שאליו קשור המדרש. כך מועשרת יצירתו בתכניה ובסגנונה. בדרכי הבאת המדרש מוכיח ריט"ע את פנייתו לקהלים שונים: אלה הזקוקים לעיבוד הסיפורי ולהבאת המקור בשלמותו, ואלה המסתפקים ברמז ומסוגלים להשלים את המדרש בכוחות עצמם.

א. סיפור מקראי המשולב בדרכים שונות

ריט"ע מעצב חלקים נבחרים מן המדרש בדרכים שונות כשהוא נעזר באמצעים ספרותיים ורטוריים שונים המשפיעים על משמעות היצירה ואמירותיה. דוגמה בולטת לכך היא הדרשה העוסקת בבואם של משה ואהרן לפני פרעה (שמות, ה). דרשה זאת כוללת גרעין מקראי, ומורחבת על ידי המדרש. קהל המאזינים הכיר בוודאי את הדרשה הזאת, והפייטן ברצותו לרענן אותה העדיף למוסרה בלבוש חדש שונה ורענן.

הסיפור המדרשי הזה משוקע בשתי יצירות: חלקו הראשון משוקע בפיוט "ירדת להציל עמך"⁵ והמשכו בפיוט "מי ימלל גבורתיך".⁶

⁴ ראו עליו אצל גרוסמן, תשנ"ה, עמ' 46–81.

⁵ בקדושתא לשבת הגדול "אלקים בצעדך", פיוט ה.

השוואה עם המקור המדרשי תוכיח כי ריט"ע מעצב את חלקי המדרש בדרכים שונות לפי שיקול דעתו: בפיוט הראשון מובא המדרש בלשונו של הפייטן המצמצם את המדרש ומביא אותו ברמיזה, כגון: "מרד זד בעקולו / מה לי ולקולו / ולא הרצני בשקלו / כשנשען על מקלו" (כוונתו: לא הביא לי מתנה כעני הנשען על מקלו).

טורים אלה מרמזים למסופר במדרש: "מי ה'... לא היה יודע לשלוח לי עטרה אלא בדברים אתם באים אלי" (שמות רבה [מהד' שנאן], פר' ה). בהמשך מביא המדרש את המשל: "א"ר לוי משל למה הדבר דומה, לכהן שהיה לו עבד שוטה...". כל המשל נרמז בפיוט בטור אחד: "מה לכהן בקברות". לעומת זה בפיוט השני נצמד הפייטן ללשון המדרש ומביאו ביתר הרחבה. ייתכן שאופיו של הפיוט המעוצב כפרוזה מחורזת, מאפשר צמידות יתר לסגנון המדרשי.

ב. הפייטן שומר על המהלך של המדרש

את צמידותו הברורה למדרש אפשר לראות בדברי השבח לגבורות ה':

פיוט ⁷	מדרש ⁸
כְּרוֹךְ הוּא מוֹשִׁיעֵנו כְּבוֹדוֹ מְלֵא עוֹלָם	"אלוקינו כוחו וגבורתו מלא עולם...
... חוֹצֵב לְהַבֹּת אֵשׁ מִפָּרֶק הָרִים	קולו חוצב להבות אש מפרק הרים
וּמְשַׁבֵּר סְלָעִים לְמוֹלָלָם	ומשבר סלעים
קִשְׁתּוֹ וְחִיצָיו נְחִינִיתוֹ אֶבֶק רְגָלָיו	קשתו אש חציו שלהבת רומחו לפיד
עֲנָנִים וְעַרְפֵּלִים מְכַסֶּה שָׁמַיִם	מגיני עננים חרבו ברק יוצר הרים
כְּעֵבִים וּמוֹרִיד טֶלֶם...	וגבעות מכסה הרים בעשבים מוריד גשמים וטלים".

כאן הפייטן שומר בהקפדה על תבניתו הצורנית, על הרעיון ועל סדר הדברים שבמקור המדרשי. הפייטן אינו מוסיף רעיונות חדשים, אין הוא מקשט באמצעים רטוריים ואין הוא משנה כמעט מן המדרש. טביעת אצבעו של הפייטן ניכרת

⁶ בקדושתא ליום ראשון של פסח "אתה הא-ל", פיוט ד.

⁷ "מי ימלל גבורותיך", עמ' 28-32.

⁸ שמות רבה (מהד' שנאן), פר' ה, ד"ה יד.

בעיצוב המדרש כשיר הבנוי טורים ומחרוזות. הוא מחויב לאקרוסטיכון, למשקל, לחתימה, לסיומות המקראיות וכדומה. לדוגמה: בפיוט "ידידים כיצאו בכורשות" (קדושתא "את השם", ה) מפויט מדרש עשר השירות.⁹ הפיוט בנוי מחרוזות מרובעות חרוזות. המחרוזות הראשונה היא מעין מבוא, והאחרונה מעמידה בקשה לגאולה. יתר המחרוזות מוקדשות להבאת המדרש כסדרו. הטור הרביעי של כל מחרוזת הוא פסוק מקראי שבמרבית המקרים לקוח מן המדרש והוא הפסוק שעליו בנוי המדרש.¹⁰ ריט"ע בדרך כלל מעדיף פסוקים המביאים ביטוי המתאר את פעולת השירה או הדיבור.¹¹ צמידותו למדרש ניכרת לעתים דווקא בפרטים קטנים כגון: הוא מקפיד לעצב (כמו במדרש) את כל השירות בלשון נקבה,¹² ואילו את האחרונה בלשון זכר: "שיר מְפֹאָר וּמְקֻדָּשׁ... שִׁירוּ לַה' שִׁיר קָדֵשׁ", כמאמר המדרש: "כל השירות שעברו קרויות בלשון נקבה כשם שהנקבה יולדת כך התשועות שעברו היה אחריהן שעבוד אבל התשועה שהיא עתידה לבוא קרויה בלשון זכר... כשם שאין הזכר יולד כך התשועה העתידה לבוא אין אחריה שעבוד" (ילקוט שמעוני, רמז רמב, ובמקורות נוספים).

דוגמה נוספת לצמידותו לתבנית המדרש תוך שינויים קלים בלשון נמצא בקדושתא "אתה הא-ל" בחלק האחרון הקרוי "סילוק", טורים 39–46:

מֶלֶךְ מְחַלֵּק לִירְאָיו כְּבוֹד:
 מִיֵּדֵת הַהֲדִיּוֹט אֵין יוֹשְׁבֵין עַל פֶּס מֶלֶךְ
 וּמִיֵּדֵת גְּבוּהַ וַיֵּשֶׁב שְׁלֵמָה עַל כֶּסֶא ה' לְמֶלֶךְ
 מִיֵּדֵת הַהֲדִיּוֹט אֵין רוֹכְבִים עַל סוּסוֹ
 וּמִיֵּדֵת גְּבוּהַ וַיַּעַל אֶלְיָהוּ בְּסֻעָה וְהוּא רִיכְבוֹ וְסוּסוֹ וְגו'

ובמדרש מובאת השוואה בין מידות הקב"ה למידת מלך בשר ודם: "מי הוא זה המלך שחילק כבוד ליראיו... מלך בשר ודם אין יושבים על כסאו והקב"ה הושיב שלמה על כסאו" וגו' (תנחומא, וארא, מהד' באבער, עמ' 22–23).

⁹ המדרש מופיע במקורות שונים: ילקוט שמעוני, רמז רמ"ב; מכילתא שירה ועוד. הגרסאות דומות זו לזו.

¹⁰ כך הולך היוצר בדרכו של המדרש המביא פסוק כאסמכתה. אמנם, המקורות ידועים ואין צורך באסמכתה, אלא שזאת תבנית ספרותית. ראו מירסקי, תשמ"ה, עמ' 96–103.

¹¹ כגון: "אז ישיר", "האזינו השמים ואדברה", "ותשר דבורה וברק", "מהללים בהדרת קדש".

¹² בעיקר הדבר בולט במניין השירה: שישית, שביעית וכו'.

ריט"ע מכנה את המלך הדיוט לעומת גבוה (הוא הקב"ה). סדר הדברים במדרש נשמר בפיוט, והפסוקים המשמשים כאסמכתה כמעט זהים זה לזה. בפיוט זה אפשר לראות את היצמדותו של הפייטן לתבנית המדרש גם כשזה האחרון משנה את תבניתו: בסוף המדרש, נוסף להקבלה בין "מידת הדיוט" ל"מידת גבוה", באים טורים נוספים ובהם מטבע לשון שונה, כגון "נתן עטרות למלך המשיח... ונתנו לישראל". הפייטן משנה גם הוא את הנוסח בפיוט: "מְסִיחָה לְמִשִּׁיחַ... וּמְסִיחָה לְיִשְׂרָאֵל... וְגו'".

ג. הפייטן מעבד את המדרש

ריט"ע מרשה לעצמו לשנות את המדרש, ללקט ממקורות שונים ולבנות את הפיוט כהבנתו כשהוא נשאר צמוד באופן חלקי לתבנית המדרש, לתכניו ולסגנונו. בקדושתא "את השם" בסילוק מעבד ריט"ע את המדרש המעמיד את מעשי אברהם כגורם למעשי הקב"ה לבניו.¹³ על פי הרעיון "שבמדה שאדם מודד בה מודדין לו".¹⁴ בפיוט באות ארבע דוגמאות העוסקות בשלושת המלאכים הבאים אל אברהם (בראשית טו) ושתי דוגמאות מעקדת יצחק (בראשית יט). ריט"ע העדיף את הסדר הכרונולוגי המקראי על פני הסדר שמביאים המקורות המדרשיים.¹⁵ הוא בחר גם לוותר על עניין המים שהציע אברהם למלאכים, ולהזכיר במקומו הבאת חמאה וחלב שתמורתם קיבלו ישראל את המן כ"צפיחית בדבש לשד השמן".¹⁶ כך באות שתי מחרוזות לעניין המן. לעומת זאת התעלם הפייטן מדוגמאות אחרות הנמצאות במקורות, כגון "והוא עומד עליהם", "השענו תחת העץ" ועוד. הדוגמה החמישית "וישכם אברהם בבקר ויחבוש את חמורו" משמשת במדרש כמקור לשכר שנתן הקב"ה לאברהם בעצמו, ואילו

¹³ זאת תבנית המדרש מידת נגד, ראו מירסקי, תשמ"ה, עמ' 34–42.

¹⁴ על מידה כנגד מידה ראו מירסקי, תשנ"א, עמ' 554–556.

¹⁵ ראו דוגמה זאת אצל מירסקי, תשמ"ה, בנספח עמ' 115. המקורות המדרשיים הם רבים: מכילתא, ויהי בשלח, פתיחתא, תוספתא, סוטה פ"ד ה"ב; תלמוד בבלי, בבא מציעא פו, ע"ב; בראשית רבה, פסיקתא רבתי, ועוד ועוד.

¹⁶ דוגמה זאת מצויה רק בתוספתא סוטה (שם), ואינה מופיעה במקורות האחרים (כגון אלה הנזכרים בהערה הקודמת).

בפיוט השכר וההצלה הם לבני ישראל (על ידי הענשת המצרים). ייתכן שזהו רעיון מקורי של ריט"ע:¹⁷

הוא בְּהִשְׁפָּמַת בּוֹקֵר אֶסֶר וְחָבֵשׁ
וְאֲנִי בְּהִשְׁקַפְתָּ בּוֹקֵר סוּס וְרִכָּב אֶכְבֵּשׁ (סילוק 33–34)

בהמשך הסילוק מוצבים מעשי פרעה בגאווותו לעומת מעשי הקב"ה לפי מקורות שונים שמהם בחר הפייטן ללקט את דוגמאותיו. הפייטן הבקי בחומר המדרשי וחי אותו משתמש במאגר הידע שלו ומצרף חומר אגדי ממקורות שונים ועושה מהם חטיבה אחת.

ד. בניית הפיוט על יסוד אחד מתוך המידות שהאגדה נדרשת בהן ופיתוחו

לפעמים ריט"ע לוקח רק יסוד אחד מן המדרש ומפתחו בפיוט. לדוגמה, ביוצר "אאמיר מסתתר" (לשבת הגדול) לקח הפייטן את צורת מידת "מה מצינו" המצויה במדרש,¹⁸ פיתח אותה והעמיד בלשונו תכנים היוצרים קשר בין ארועים שונים: בריאת העולם, יציאת מצרים ולעתיד לבוא.¹⁹ הקשר בין המחרוזות נוצר על ידי מוטיב משותף, כגון: מוטיב המים: ביום השני לבריאת העולם נחצו המים לעליונים ותחתונים, במדבר – נבקע הים ולעתיד יצאו מים חיים מירושלים. הפייטן שומר בעקביות על התבנית, על מיקומן של מילות קבע ועל הופעתן של הסימיות המקראיות. כל מחרוזת מסתיימת בפסוק מקראי התומך בנאמר במחרוזת. הפייטן מוסר בלשונו את רעיונותיו, ורק במחרוזות הפתיחה והסיום

¹⁷ אך אפשר שהיה לפניו מקור שאינו ידוע לנו.

¹⁸ מירסקי, תשמ"ה, עמ' 11–34, וכן בנספחות, בעיקר בעמ' 108: "סימן מסר הקב"ה לאברהם שכל מה שארע לו אירע לבניו. אברהם נבחר מכל בית אביו אף ישראל נבחרו משבעים לשון" וגו'.

¹⁹ במדרש יש הקבלות דומות, כגון הקבלה בין בריאת העולם לנסים במדבר. ראו אייזנשטיין, תרע"ה, עמ' תעד, ד"ה ג, "בין אברהם לניסי המדבר ולעתיד לבוא". כן ראו קהלת רבה פר' יא, ד"ה א (א), ועוד ראו מכילתא, ויהי בשלח, פתיחתא. אולם העמדת שלושה רבדים כמו ביוצר זה – לא מצאתי, ואפשר היה לפניו מקור שאינו ידוע לנו. בתרגום יונתן מופיע רעיון דומה: ארבעה לילות כתובים בספר הזיכרונות לפני אדון העולם: הלילה הראשון כאשר נגלה לברוא את העולם, השני כשנגלה אל אברהם, השלישי כשנגלה במצרים, הרביעי כשיתגלה לגאול את עם בית ישראל (מובא אצל שניאן, 1992, עמ' 61).

הוא מרמז בלשונו למדרשים ידועים, כגון המילה החוזרת "פלאותיו", "פלאיו", והמילים "'הראה נוראותיו" מעלים לפנינו את הפסוק "אראנו נפלאות" שעליו אומר המדרש: "אראנו מה שלא הראיתי אל אבות שהרי ניסים וגבורות שאני עתיד לעשות עם הבנים יותר הם ממה שעשיתי לאבות" (מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח, מס' דשירה, פרשה ח).

ה. הפיוט בנוי על מקורות מדרשיים שונים

מדרשים ממקורות שונים מעובדים בלשונו של הפייטן. ביוצר אחר "ארנן חסדך" לשבת שאחר פסח מביא ריט"ע מדרשים המסופרים בלשונו ממקורות שונים כשהחוט המקשר ביניהם הוא סיפור ששת ימי הבריאה. כמעט כל מחרוזת מביאה טורים המספרים מדרש בשפתו של הפייטן, כגון "טוב הצפין לישרים הולכי תמים", ובמדרש: "אור שברא הקב"ה ביום ראשון היה אדם צופה ומביט בו... עמד וגנזו... ולמי גנזו לצדיקים לעתיד לבוא..." (ילקוט שמעוני, רמז א, ד).²⁰

במחרוזת המתארת הבדלת המים כתב הפייטן:

כוון בשעלו מידת משקלם / פנס חצצים למעלה וחצצים שקע במעקולם / למר פכו תחתונים ליה כי קלם / לרון תחלה התנה תמונת קלקולם / נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם.

בטורים אלה מספר ריט"ע את המדרש:

לפי שבשעה שפילג הקב"ה את המים מהם לקח למעלה ומהם נתן למטה המים שנתן למטה היו מתרגשים ומייללים וצוחים וקוראים ובוכים ואמרו לא זכינו שנהיה קרוב ליוצרנו... אמר להם הקב"ה הואיל ועשיתם כך לכבודי אין להם רשות למים העליונים לומר שירה עד שיטלו רשות מכם²¹ (אייזנשטיין, תרע"ה, עמ' שיא).

וכך בבריאית כל יום.

²⁰ ילקוט שמעוני, רמז א, ד, וכן במקורות נוספים.

²¹ הכוונה היא למעשה בראשית.

ו. מילת מפתח שנושאת רעיון מן המדרש ושילובה בפיוט

פעמים רבות מסתפק הפייטן בהבאת מילת מפתח מן המדרש. מילה זאת נושאת עמה את המדרש המעשיר את רבדי הפיוט. המאזין המלומד מפענח את מילת המפתח ונוזכר במקורה. המילה יכולה להיות מספר, כגון חישוב המכות שקיבלו המצרים במצרים ועל הים שמביא ריט"ע בדרך תמציתית-חידתית על ידי הבאת המספרים חמש ועשר:²² "הוֹמְכוּ בְּאַחַת מְחוּמְשֵׁת עֶשֶׂר / וּבְחֶמֶשׁ חֲמִישִׁים חֶמֶשׁ וְעֶשְׂרִים עֶשֶׂר" (אברות יונה, מגן, 3). מאחר שהדרשה ידועה לציבור, אין צורך לפרטה, ואפשר להסתפק בהזכרתה בלבד על ידי מילות המפתח.²³ וכך הוא לשון המדרש:

חמשה דברים היה פרעה עומד ומנאץ... וכנגדן של חמשה דברים השיבתו רוח הקדש... ר' יוסי הגלילי אומר מנין שלקו המצרים במצרים עשר מכות... ובמצרים לקו עשר מכות (זאת דעת ר' עקיבא) שכל נגע היה של חמשה נגעים, שכל אחד נעשה שוב לחמשה נגעים בים וכו' (שם).

עיקרו של המדרש הוא הגדלת מספר המכות תוך חישובי הכפלה.²⁴ דרך העמדה זאת יצרה משחקי מילים ולשון נופל על לשון של המספר חמש. דוגמה נוספת לבחירת מילה אחת מן המדרש: "נִמְדְּדוּ בְּקוֹצִים בְּעֶבְדֵי מִכְפִּיר / מִתּוֹךְ הַסֵּנֶה נָהֵם פְּפִיר" אתה הא-ל", מחיה 5). המילה "קוצים" מתארת את העבודה הקשה במצרים ומתקשרת גם לסנה, כפי שמסביר המדרש את הסיבה להופעת הקב"ה אל משה בסנה ולא בשיח אחר: "אי אתה מרגיש שאני שרוי בצער הוי יודע ממקום שאני מדבר עמך מתוך הקוצים כביכול אני שותף בצערך" (שמות רבה [שנאן], פר' ב, ד"ה ה).

כפי הנראה, בחר הפייטן בהבאת מילות מפתח מן המדרש בגלל מספר סיבות: (1) זאת דרך לסכם ולהקיף במעוף עין את המדרש המוכר, ללא צורך

²² מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, פר' ו, עמ' 113; מכילתא דר' שמעון בן יוחאי (מהד' אפשטיין), עמ' 69. ועיינו גולדשמידט, תש"ך, עמ' 47.

²³ במקום אחר מסתפק הוא בהבאת מילת מפתח אחת הרומזת למדרש: "יסרם במכות מחומשות" – בקדושתא את השם, מחיה, 20. ואילו בסילוק (53–58) מובא המדרש בשלמותו: "וכמו גזר לרדוף ולהשיג בדברים חמשה / כך נקנסו עליהם יסורים חמשה / ולקה בים בפיסת יד באצבעות חמשה / לכן אצבע עשר מכות הן חמישים להיחמשה / ובמצרים לקו עשר מכות מחומשה" וגו'.

²⁴ הפייטן מדריך את המאזין בעשיית החשבון באמרו "להחמשה", כלומר להכפיל בחמש כפי שהמדרש בנוי. ביצירות אחרות יש עוד מדרשי מספרים.

לחזור עליו; (2) זה קישוט רטורי מפתיע, זר לעולם הפיוט, המעורר את השכל והמחשבה, ומבחינה דידקטית מקל על הזכרון; (3) מילים "חידתיות" אלה מעוררות את התעניינות הקורא בחיפוש פתרון המספרים. כך נוצר קישוט צלילי של משחקי לשון הנעימים לאוזן ומוכיחים את יכולתו של הפייטן לעצב בדרך מקורית את המדרש.²⁵

בדוגמה אחרת נבחר המספר "עשר" מתוך המדרש: "וּמַעֲשֶׂה עֶשֶׂר וּמַעֲשֶׂר לְעֶשְׂרָה" ("אתה האל" סילוק 19),²⁶ ומרמז למדרש זה:

כל בכור, בכור לאיש בכור לאשה בכור לזכר בכור לנקבה הא כיצד איש אחד בא על עשר נשים והיו יולדות עשרה בנים נמצאו כלם בכורי נשים עשרה אנשים באים על אשר והיא יולדת עשרה בנים נמצא כולם בכורי אנשים וגו' (שם).

במספר פיוטים מביא ריט"ע כבטוי מפתח את המליצה "גאני וגאתיו".²⁷ ביטוי זה רומז על רעיון "מידה כנגד מידה" המצוי במדרש: "שבמה שאומות העולם מתגאים לפניו בו הוא נפרע מהם" (מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מס' דשירה, פר' ב); "... ד"א גאה גאה, גאה ועתיד להתגאות" וגו' (ילקוט שמעוני, רמז רמב-רמג).²⁸ ביטויים כגון "וְלִבְשׁ גִּיּאוֹת וְנִתְעַטֵּף בְּעֶשְׂרָה / וְגִאוֹהוּ וְגִאָם לְהִנְחִילָם..." (אתה האל", סילוק 27), "גָּאָה עַל גִּיּאִים" (שם 49), "וְנִתְגָּאָה בְּחִלּוֹק שֶׁל עֶשְׂרָה אֲזוּ",²⁹ "אֲזוּ גִּיּאֵי וְגִיּאוֹתָיו בְּנִיצוּל מוֹנִי" (במעריב "ויושע אדון איומה"), "בָּאוּ בְּגִאוֹה לְדָרוֹס" ("אנעים לקלס" 9), "וּבְאֶשֶׁר מְדַד תִּנְיִן וְנִתְגָּאָה / הוֹשֵׁב לוֹ גְּמוּל סָאָה בְּסָאָה" את השם, בסילוק, 37–38), "גאה בלשון ערמומית", "גאה

²⁵ כאן הלכו הפייטנים (כגון הקלירי) בעקבות המקרא והמשנה שלפעמים מרכיזים קבוצות לפי מספר.

²⁶ על פי הפסיקתא דרב כהנא, מנדלבוים, פרשה ז, ד"ה ו. הטור בא כמבוא וכרמז לקטע (20–33) הבנוי כולו על המספר עשרה, וזה גם החרוז האחיד שלו. הקטע עוסק במכת בכורות.

²⁷ לעתים בצורות אחרות של השרש "גאה".

²⁸ במקור זה מובאות דוגמאות רבות של "מידה כנגד מידה".

²⁹ בילקוט שמעוני רמז רמ"א: אמר ר"ע בשעה שאמרו ישראל אז ישיר לבש הקב"ה חלוק של תפארת שהיו חקוקין עליו כל אז שבתורה וגו'. את המספר עשר לקח ממדרש אחר: הקב"ה לבש עשרה לבושין ביום בריתו של עולם... והלבוש העשירי שעתיד הקב"ה ליפרע מגוג ומגוג וגו'. פסיקתא דרב כהנא פר' כ"ב ומקורות נוספים. תוכנו של המדרש השני מרומז בטורים הבאים: ועתיד להתנאות... והיא עטיות נקם וגו' (טורים 15–16). זאת דוגמה לחיבור שני מקורות מדרשיים.

לומר, "גאה למרר", "גאה בשש", "גאה להלחם", "גאה ונס" ("את השם").³⁰ כולם מעלים את המקורות המדרשיים שהיו מוכרים בוודאי לקהל שציפה לרמזים על נקמת ה' במלכויות השולטות בו. מסרים אלה הובאו באופן סמוי דרך המדרש אולי גם מחשש לאזניים ערלות.

ז. סיומות מקראיות, שיבוצים והרמזים הגוררים עמם מדרש

הסיומות המקראיות שהיו נפוצות באשכנז ובצרפת משמשות לעתים כגורם שמביא עמו מדרש. הפייטן בוחר כסיומת מקראית פסוק העומד ביסוד דרשה, ובדרך זאת מובאת הדרשה אל הפיוט. אמנם, אפשר להבין את הפסוקים כפשוטם, אך המאזין המשכיל יודע את המדרשים הנכרכים בפסוק ויכול להעשיר את הפיוט ולמצוא בו עניין נוסף. כגון על הפסוק "גן נעול מעין חתום" (בקדושתא "את השם", מגן 6) אומר המדרש: "גן נעול אחותי כלה, זה הקץ שהיה נעול מישראל. ד"א אלו קצי ספר דניאל החתום" (מדרש זוטא, שה"ש, פרשה ד, יב). ובמדרש אחר: "על ידי שגדרו ישראל במצרים עצמן מן הערוה נגאלו ממצרים" (ויקרא רבה [וילנא], פר' לב, ד"ה ה, ד"א "ויצא"). שתי האמירות משמעותיות מאוד לקהל המאזין. דוגמה נוספת: באותה קדושתא מופיע הפסוק "ישלח בם חרון אפו" שעליו נדרש מניין המכות שנתן הקב"ה למצרים במצרים ועל הים.³¹ הפסוק משלים את הטור השירי "יסרם במכות מחומשות בקצפו", ובעצם משמש לו כאסמכתה כדרכו של המדרש הנשען בדרך כלל על פסוק.

דוגמאות רבות לדרכו זאת של ריט"ע נמצאות ביוצר "אאמיר מסתתר". כגון הסיומת המקראית "זכר עשה לנפלאותיו" מעלה את המדרש "כל מה שעשה לצדיקים בעולם הזה לא כלום הוא אלא זכר הוא, אבל כשיעשה לעולם הבא צדקתו עומדת לעד" (מדרש תהלים [בובר], מזמור קיא, ד"ה ב). וכן בסיום הפיוט הפסוק "יוסיף ה' שנית ידו" מביא מדרשים, כגון "שעתיד הקב"ה להוסיף ולגאול את ישראל ממלכות הרשעה כשם שגאל אותם ממצרים" (שמות רבה [שנאן], פרשה א, ד"ה ה, "ואלה שמות"), או "גאולת מצרים כשגאלתי אתכם אין

³⁰ הבטוי "סאה בסאה" גם הוא מדגיש את העונש "מידה כנגד מידה". בסילוק באים מדרשים ממקורות שונים במכילתא ובמכילתא דרשב"י על עונשו של פרעה "מידה כנגד מידה".

³¹ ראו במדרש תהלים (בובר), מזמור עח (טו), ועוד.

בה תוספת אבל כשאבוא לגאול אתכם גאולת העולם הבא בתוספת אני גואל אתכם שנא' יוסף ה' שנית ידו וגו'" (דברים רבה [ליברמן], פרשת דברים, פר' א, ד"ה יז). ברור שעיווי הפסוקים האלה על ידי המדרשים מופנה לקהל המאזינים במטרה לעודד אותו ולחזק את אמונתו בגאולה השלמה שתבוא.

בזולת "אור ישראל" מספר פסוקים מתקשרים למדרשים המתאימים לתוכנו של הפיוט ומעשירים אותו, כגון "אורך ימים בימינה" (משלי ג, טז), והמדרש אומר: "שאיך לך עושר בעולם כעושרה של תורה" וגו' (אייזנשטיין, תרע"ה, עמ' רע).³² ובמקום אחר "מי זאת הנשקפה" (שה"ש ו, י) – מדרשים רבים נאמרו על פסוק זה: "זו גלות המשיח כדרך שהשחר יוצא ואפילה בורחת מפניו כך האפילה בורחת על המלכויות כשיבוא המשיח" (מדרש זוטא, שיר השירים [בובר], פרשה ו, י), וכן: "מי היא אומה זו שכל תשמישיה באור תורה של אור שנאמר כי נר מצוה" (מדרש תהלים [בובר], מזמור כב, יא).³³ מכל המדרשים האלה ניכרת מגמתו הדידקטית של ריט"ע ורצונו לחנך את הקהל לאמונה, לתקווה, ללימוד תורה ולקיום מצוות.

אולם לא רק סיומות מקראיות מביאות מדרש. גם השיבוץ המקראי המשולב בטקסט שהוא אמצעי קישוטי יכול להוות מקור המביא מדרש אל הפיוט. בדרך כלל המליצה המקראית מהווה מילת מפתח בתוך דרשה, כגון "לְצַו בְּמִי לְחַרְף בְּטַפְשָׁם / לְמַנֵּן מִי הַכְּנִיעַם בְּרַפְשָׁם" (את השם, מחיה 23–24).

המילה "מי" לקוחה מן הפסוק שאומר פרעה "מי ה' אשר אשמע בקולו" (שמות ה, ב). ומדרשים רבים נאמרו על פסוק זה: "אמר לו הקב"ה רשע מי אמרת במי אתה לוקה, מ' ארבעים י' עשרה והרי נ' מכות שהביא הקב"ה וגו'" (שמות רבה [שנאן], פר' ה). וכן: "מיד הורידו למצולות ים ועכבו שם חמישים יום וצער אותו כדי שיכיר נפלאותיו של הקב"ה" (אייזנשטיין, תרע"ה, עמ' קמו). ומדרש זה נרמז במילים "לְמַנֵּן מִי הַכְּנִיעַם בְּרַפְשָׁם" שבפיוט. מדרשים אלה באים להאדיר את עונשם של המצרים, ולטעת שמחה בלב המאזינים על הגאולה בעבר מתוך תקווה לגאולה בעתיד ולנקמה בגויים. דוגמה אחרת היא המילה "קץ": "גָּמַר קָץ שְׁעֲבוּדָה פְּהוּגָן נְכֹשְׁוּדָה" (את השם, פיוט ז, 3). מילה זאת מפנה אותנו למדרשים המרמזים לגאולה: "ועתה הנה צעקת בני" באה אלי, עד עתה

³² וראו עוד מקורות רבים המביאים מדרשים דומים.

³³ ויש מדרשים רבים אחרים המביעים ציפייה לגאולה, ועניינם בקשר המיוחד בין עם ישראל לקב"ה ועוד.

לא בא צעקתם לפני שלא הגיע הקץ שאמרתי לאברהם וגו' (שמות רבה [שנאן]), פר' ג, ג). "אני ישנה מן הקץ ולבי ער לגאולה אני ישנה מן הגאולה ולבו של הקב"ה ער לגאלנו" (שהש"ר, פר' ה, א, ב). "למחר כשיבוא הקץ הקב"ה אומר לישראל בני תמיה אני האיך המתנתם לי כל השנים הללו" (פסיקתא רבתי, עשרת הדברות, כא), ועוד מדרשים אחרים.

פעמים שהפייטן משנה את המליצה המקראית ואינו מביאה כלשונה, אך גם היא מביאה עמה מדרש, אם כי הקושי לזהות את המדרש הוא לעתים גדול יותר. שיקולי צורה ותבנית אילצו את הפייטן לשנות לפעמים את סדר המילים בפסוק, לקצר אותו או להחליף בו מילים. ייתכן שהיו לו שיקולים נוספים, כגון הרצון לגרות את התעניינות הקהל, הרצון ליצור כינוי חדשני ומעניין, אפשר שרצה להדגיש מילה או ביטוי וכדומה, כגון "יִצְאָ לְיִשְׁעַ תְּקוּקַת פְּפוֹ" ("את השם", מחיה 19) – הכינוי לישראל בנוי על הפסוק "הן על כפיים חקותיך" (ישעיהו מט, טז). המדרש מוסיף נופך של תקווה והבטחה לעתיד: "כשם שאי אפשר לו לאדם לשכוח כפות ידיו כך גם אלה תשכחנה ואנכי לא אשכחך" (פסיקתא דרב כהנא, יז). ובאותה קדושתא: "צוף דבש הניקם מסלע" (פיוט ז, 23) על שם הפסוק "ויניקהו דבש מסלע" (דברים לב, יג), מובא במדרש בדבר הצלת הבנים שהושלכו ליאור: "שזימן להם הקב"ה סלעים אחד של שמן ואחד של דבש" וגו' (איזנשטיין, אוצר המדרשים)³⁴. מדרשים אלה באים להפיח תקווה לגאולה, להצלה בעתיד.

כך התקיים הלימוד הפעיל שכל מאזין היה לומד תוך כדי השמעת הפיוט. המקורות המגוונים צצו ועלו וגרמו להאזנה קשובה שנבעה מהרצון לזהות אירועים ולהיזכר במדרשים, למצוא את הקשר של המדרש אל הטור השירי ואת תרומתו להבנת ולהעמקת השיר. הפייטן חייב להיזהר מהצפנת יתר של המדרשים כדי שלא ילכו לאיבוד, אך עליו להיות די מתוחכם וליצור את אותו קשר של מחשבה בינו לבין קהלו.

גם הכינוי, שימוש בשם אחר לדבר ידוע, הוא לעתים מקור להבאת מדרש, כגון משה מכונה "נרו לא כבת"³⁵. בכך הוא מרמז בוודאי למדרש על שבעים הזקנים "שהוא והם כלם נתמלאו רוח הקדש והם נתמלאו רוח הקדש מרוחו של

³⁴ ונמצא במקורות נוספים בגרסאות דומות.

³⁵ בהושענא "כהושעת טמון גומא" – דוגמה לכינוי יציר כפיו של הפייטן.

משה ומשה לא חסר כלום כאדם שמדליק נר מנר, הנר דולק וחבירו אינו חסר” (תא שמע, תשמ”ה, עמ’ 298–309).

סיכום

כפייטנים הקלאסיים, ריט”א מוכיח את מודעותו לפואטיקה של הפיוט ואת יכולתו לשלב מקרא ומדרש בתבניות שיריות בתוך התפילה. את קשריו עם הפיוט הארץ ישראלי הקדום הוא מוכיח בריבוי המדרשים המשולבים במרבית יצירותיו. מקורותיו הם מגוונים: מדרשי אגדה הלקוחים מהתוספתא, פסיקתא דרב כהנא, פסיקתא רבתי, מדרש רבה, תנחומא וכן מדרשי הלכה: מכילתא דר’ ישמעאל, מכילתא דרשב”י ועוד. חומר זה שהוא ברובו ארץ ישראלי, מעמיד את ריט”ע כתלמיד חכם בן חוץ לארץ אשר השכלתו התורנית כוללת בעיקר את מדרשי ארץ ישראל. כפי שראינו, דרך הבאת המדרשים אינה אחידה, ולא תמיד ניתן להסביר מדוע בחר להרחיב ולהעשיר במקום אחד ולעומת זאת לקצר במקום אחר. בדרך כלל אינו מרבה יתר על המידה בהבאת מדרשים, ובמקומות מועטים בלבד יש תחושת דחיסות וחידתיות הנובעת מרמזי מדרשים. בקדושתאות, אותן מערכות פיוטים המקשטות את חזרת הש”ץ בימים שבהם נאמרת קדושא, מוכיח הפייטן את שליטתו בשיטות הקלאסיות בדרכי הבאתם של המדרשים הרבים, כך נוצר גיוון רחב של דרכי עיצוב. הריבוי ניכר בסוגי פיוט שהמסורת חייבה לדון בהם, בענייני קריאת התורה או בענייני היום (בעיקר בחגים). הזדהותו של ריט”ע, כיתר פייטני מרכז אירופה, עם עולמם של חז”ל היא מוחלטת. כמו בפייטנות הקלאסית הארץ ישראלית, דברי מקרא ודברי אגדה מושווים בחשיבותם. המקרא מהווה בסיס ותמיכה למדרש במובא בפיוט, והוא גם זה שמעשיר את המקרא ומגלה בו פנים נוספות. למדרש יש תפקיד קישוטי, אך אין להתעלם מתפקידו כמעשיר ומגוון וכמעביר מסרים לקהל. הוא פועל כמקשר בין הפייטן לקהל המקשיב, מפענח ולומד. היסוד הלמדני מוכיח את ידיעותיהם המרובות של הפייטנים ששימשו כרבנים, ראשי ישיבות ומנהיגי קהל, להנאת הלומדים שזיכרונם מתרענן ודברי תורה נשכחים מועלים לפנייהם בדרכים בלתי שגרתיות. אין ספק שבין קפלי הפיוטים נמסרו מסרים אקטואליים לחיים העכשוויים בקהילה היהודית החיה כמיעוט בגולה ומתמודדת עם שאלות קשות בכל תחומי החיים.

מקורות

- אייזנשטיין, י"ד (תרע"ה). *אוצר המדרשים* (נאסף על ידי י"ד אייזנשטיין). ניו יורק.
גולדשמידט, ד' (תש"ך). *הגדה של פסח, מקורותיה ותולדותיה*. ירושלים.
גרוסמן, א' (תשנ"ה). *חכמי צרפת הראשונים*. ירושלים.
מירסקי, א' (תשל"ז). *פיוטי יוסי בן יוסי*. ירושלים.
מירסקי, א' (תשמ"ה). *יסודי צורות הפיוט – צמיחתן והתפתחותן של צורות השירה הארץ-ישראלית הקדומה*. ירושלים.
פליישר, ע' (1975). *שירת הקודש העברית בימי הביניים*. ירושלים.
שנאן, א' (1992). *תרגום ואגדה בו*. ירושלים.
תא שמע, י' (תשמ"ה). *ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה היא-ב*. ירושלים.